

УДК 351.746.1(477)

Долгов О.В., Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського

Долгов Олексій Володимирович. Освіта юридична. У теперішній час працює над кандидатською дисертацією за темою “Політична лімологія та проблема національного самовизначення”. Коло наукових інтересів – проблеми етносу, національного самовизначення, політичної культури та політичної самосвідомості, проблеми зовнішньополітичної діяльності, світовий політичний процес тощо.

Формування державної прикордонної служби України на рубежі XX-XXI ст.

Стаття присвячена аналізу процесу формування прикордонної служби України на рубежі XX-XXI ст. Показані основні етапи її становлення та особливості. Представлено сучасні проблеми охорони державних кордонів України.

The main topic of the article is analysis of Ukraine borders forming process in the period of the XXth century and the beginning of XIXth century. The author points at the basic stages of Ukraine border guard forming, marks the characters of this process and process presence to the current issues of Ukraine state border guard

У другій половині XX ст. у міжнародній політичній системі відбулися широкомасштабні якісні зміни, наслідком і одночасно стимулом яких став розпад СРСР. Частиною цих процесів є створення нового “просторового образу” кордонів держав, що виникли в межах “пострадянського простору”, трансформація зовнішньополітичної стратегії, концепцій національної безпеки, визначення й обґрунтування політико-правового статусу, морфології і функцій нових кордонів.

Серед науковців, у працях яких започатковано дослідження означених процесів і розробка моделі кордонів України в сучасних умовах регіональної інтеграції, слід назвати: В. Бочко, А. Бондар, Р. Балабан, О. Ганжа, І. Гордєєв, Я. Дашкевич, В. Дергачов, Б. Захарчук, Г. Зеленько, Є. Кіш, П. Коломієць, Ф. Рудич, І. Рус-

нак, Р. Сосса, П. Толочко, В. Храмов, Р. Шпорлюк та ін.

Метою даної статті є визначення особливостей етапів політико-правового узгодження та охорони кордонів сучасної України.

Практика реалізації права націй на самовизначення на пострадянському просторі вимагає особливої уваги у зв'язку зі специфікою історії формування й еволюції радянської державності. Сім десятиліть на просторах колишньої Російської імперії створювалася якісно нова політико-географічна, державно-адміністративна, етнодемографічна ситуація. Докорінно змінилося положення усіх національно-територіальних утворень, чинники ідентифікації, сприйняття національно-культурних та державних кордонів.

Союз Радянських Соціалістичних Республік, створений на підставі Союзного Договору від

30.12.1922 р., складався з 15 союзних республік, 20 автономних республік, 8 автономних областей, 10 автономних округів, 128 країв і областей. Незважаючи на складність територіального перерозподілу, в межах СРСР проблема міжреспубліканських кордонів як “другорядне” питання, згідно з ленінською вказівкою, практично не досліджувалась радянськими істориками [1, с. 41-42]. Кордони між республіками Союзу були зафіксовані тільки на топографічній карті масштабу 1:100.000 [2, с. 62]. Саме тому проблема визначення образу нових кордонів між колишніми республіками СРСР, проблема їх делімітації та демаркації набуває значної політичної і практичної ваги.

Ідея “нової історичної спільноти” – “радянського народу”, метою якої було формування гомогенного культурного простору, обумовила створення моделі управління територією на принципах федеративності за етнонаціональними критеріями. Ігнорування взаємозв'язку між етнічними та політико-адміністративними кордонами, з одного боку, та з формою державного устрою, з іншого, призвело до “квазіфедеративності” [2, с. 10].

Республіки в СРСР мали формальні ознаки суверенітету. Серед них – і визначену лінію кордонів, які мали три виміри: внутрішні; зовнішні, але внутрішні в соціалістичному таборі; зовнішні з країнами “капіталістичного оточення”. Перша категорія мала адміністративне походження і не носила принципового значення. Друга і, особливо, третя – конституювались як “межа загроз” соціалістичному ладу та режиму. Головні силові ресурси обслуговування кордонів зосереджувались саме на цих кордонах. Отже, другий і третій типи кордонів республік переважно були зовнішніми кордонами СРСР і, крім охоронних функцій, реалізовували стратегію “залізної завіси” у внутрішньому напрямі [4].

СРСР мав кордони із заходу з Норвегією, Фінляндією, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією, на Півдні – з Туреччиною, Іраном, Афганістаном, КНР, МНР, КНДР, на Сході – з Японією, США. Законодавчим актом про Державний кордон СРСР було “Положення про охорону державного кордону СРСР” від 1960 р.

Наприкінці ХХ ст. створення нових незалежних держав відбувалося за етнонаціональним принципом. Проблеми делімітації кордонів нових країн обумовили велике коло етнотериторіа-

льних конфліктів. Створення СНД, однією із засновниць якої стала Україна, надало можливість поетапного їх вирішення.

Українська Радянська Соціалістична Республіка, що була утворена 25 (12) грудня 1917 р., входила до СРСР з 30 грудня 1922 р. до 24 серпня 1991 р. Українська держава успадкувала територію колишньої республіки в межах її сучасних кордонів. Сьогодні Україна – держава у Східній Європі, площа якої складає 603,7 тис. кв. км. Україна межує з сьома державами – Білорусь, Росія, Молдова, Румунія, Угорщина, Словаччина, Польща.

Країни СНД зацікавлені у створенні поясу дружніх держав по всьому периметрі своїх кордонів. Важливим етапом їх співробітництва стала співпраця у військово-політичній сфері, про що свідчить підписання 09.12.1992 р. у Бішкеку Угоди і Концепції військової безпеки країн СНД, де зафіксовані принципи оборонного будівництва, стратегії сприяння стабільності в регіоні.

У процесі формування єдиного військово-політичного простору країни СНД погодилися про особливий режим охорони кордонів країн Співдружності. 30.12.1991 р. було підписано “Угоду про Статус прикордонних військ СНД” [5, с. 4]. Також 30 грудня 1991 р. серед 9 міждержавних та 6 міжурядових угод була підписана “Угода про збройні сили і прикордонні війська”, де зафіксовано визнання з боку СНД з січня 1992 р. права України на власні збройні сили, захист кордонів власними прикордонними військами, відмову від спроб командувати ними Головнокомандуючими спільними збройними силами. В рамках СНД вже 20.03.1992 р. було підписано “Угоду про охорону державних кордонів і морських економічних зон держав – учасниць СНД”, згідно з якою охорона державних кордонів країн СНД здійснюється прикордонними військами Співдружності чи власними прикордонними військами [6, с. 2-4]. Як визначають дослідники, участь підрозділів ФПС РФ в охороні зовнішніх кордонів СНД дала змогу реалізувати так звану систему охорони держкордону по двох рубежах, підтримуючи стабільність на рубежах Співдружності та облаштовуючи власні кордони [7, с. 288].

З метою сприяння вирішенню прикордонних питань у контексті національної безпеки 9 жовтня 1992 р. в Бішкеку десять держав: Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан і

Узбекистан – підписали “Угоду про безвізове пересування громадян держав СНД по території його учасників”. 1 серпня 1995 р. до неї приєдналася Грузія. Азербайджан й Україна її не підписали [8, с. 76]. Проте 16.01.1997 р. у Москві укладена міжурядова російсько-українська угода про безвізові поїздки громадян.

Практичним заходом по забезпеченню національної безпеки пострадянських країн стало підписання Вірменією, Казахстаном, Киргизією, Росією, Таджикистаном і Узбекистаном у Ташкенті 15 травня 1992 р. “Договору про колективну безпеку”. Пізніше до Договору приєдналися Азербайджан, Білорусь і Грузія. Отже, “Договір про колективну безпеку...” поєднає 9 з 12 країн СНД (крім України, Молдови і Таджикистану). Договір та Угода про співробітництво держав СНД по забезпеченню стабільного положення на зовнішніх кордонах від 09.10.1992 р. мали утримувати “прикордонну” ситуацію під контролем. Згодом ряд політиків вкажуть на ерозію Договору про колективну безпеку, на необхідність його перегляду. На самміті глав зовнішньополітичних відомств Співдружності 05.02.1999 р. Грузія, Узбекистан і Азербайджан не підписали протокол про продовження терміну дії Договору про колективну безпеку.

Проте співробітництво СНД у військовій області залишається наявним. У грудні 1999 р. між Російською Федерацією й Узбекистаном підписана Угода з цього приводу, а у 2000 р. пройшли спільні навчання “Південний щит Співдружності – 2000”. У 2003 р. проведено 47-ме засідання Ради командувачів прикордонних військ держав – учасниць СНД (м. Київ).

На шляху твердження Української державності першочерговим завданням стало забезпечення охорони державного кордону, комплектування Прикордонних військ. Розв'язання цих проблем дозволяє виділити п'ять основних етапів.

Перший етап (1991 р. – поч. 1992 р.) включав вирішення термінових питань, пов'язаних з організацією охорони державного кордону на ділянках зовнішнього кордону колишнього СРСР, становленням структури Держкомкордону. Першими законодавчими актами були Закони “Про правонаступництво України” від 12.09.1991 [9, с. 617], “Про державний кордон України” [10, с. 5], “Про оборону України” від 04.11.1991 р. (в редакції від 05.10.2000 р. [11, с. 420]), “Про Прикордонні війська України” від 04.11.91 р. [12, с. 236] та ін.

Формування Прикордонних військ України здійснювалось на основі Західного прикордонного округу колишнього СРСР. Постановою ВР України від 24.08.1991 р. “Про військові формування в Україні” та Указом Президії ВР України від 30.08.1991 р. “Про підпорядкування Україні прикордонних військ, що дислокуються на її території” переведено у відання України всі дислоковані на території республіки військові частини прикордонних військ СРСР і встановлено, що Командувач Прикордонних військ України затверджується ВР України, підпорядковується Кабінету Міністрів. 04.11.1991 р. ВР України прийнято Закон “Про Прикордонні війська України”, метою якого є забезпечення недоторканності державного кордону та охорона виключної (морської) економічної зони України. На це вказувала і ст. 27 Закону “Про державний кордон України” від 04.11.1991 р.

2 січня 1992 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 3 встановлено, що Державний комітет у справах охорони кордону України є правонаступником Управління військ Західного прикордонного округу КДБ СРСР та затверджено Положення про Державний комітет у справах охорони державного кордону України, основними завданнями якого визначались: реалізація державної політики з прикордонних питань, здійснення функції центрального органу управління Прикордонними військами України. А вже 12.01.1992 року військовослужбовці Прикордонних військ присягнули на вірність народів України.

Другий етап (з 09.03.1992 р. і до кінця 1993-3 р.). До кінця 1992 р. прикордонні війська України завершили процес прийому під контроль та охорону державного кордону України по всьому периметру держави. У 1992 р. прийнято “Положення про Державний комітет у справах охорони державного кордону України”, біля 40 розпоряджень та постанов, які стали правовою основою забезпечення недоторканності державного кордону.

У 1993 році сформовано: Держкомкордон, Південно-Східне, Північно-Західне, Південне управління Прикордонних військ України. Сформовано 10 загонів прикордонного контролю у складі 120 застав прикордонного контролю. Реорганізовано регіональні управління військ, розширено їх повноваження і функції. З квітня 1993 року під прикордонний контроль взяті усі аеропорти держави, які мали міжнародні шляхи спо-

лучення; сформовано дивізіон кораблів з базуванням у м. Керчі; сформовані авіаційні ескадрильї в Луцьку та Харкові.

Третій етап (із січня 1994 – до кінця 1999 р.) включав виконання заходів, які передбачалися довгостроковою Комплексною програмою будівництва державного кордону України, затвердженою Указом Президента від 16.12.1993 р., формування і затвердження ідеології охорони державного кордону та Прикордонних військ, створення системи управління та охорони ділянок кордону. У 1994 р. підписані договори: “Про правовий режим українсько-польського державного кордону”, “Про співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань”; “Про спільний українсько-словацький державний кордон”; “Про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань”. Угоди з Польщею, Словаччиною і Угорщиною (міжурядові) “Про пункти пропуску через державний кордон”, “Про спрощене перетинання кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях”.

З метою створення єдиної системи контролю за ситуацією на морі введено в дію Одеський морський прикордонний загін, який об'єднав сухопутних та морських прикордонників.

Протягом 1998 року було започатковано процес делімітації сухопутної ділянки державного кордону між Україною і Російською Федерацією. Завершена делімітація кордонів України з Молдовою і Білоруссю. Продовжувався процес договірно-правового оформлення кордону з Румунією.

До 1999 р. завершено розгортання прикордонних військ країни на сухопутному і морському кордонах. Але Довгострокова Комплексна програма будівництва державного кордону, яка була проголошена у 1994 р., так і не була виконана. Проблему пов'язують з обмеженим фінансуванням: виділяли 25-35% від мінімальної потреби. За заявою керівників Держкомкордону у 1994 р., при такому забезпеченні війська можуть охороняти лише чверть кордонів [13, с. 4].

Внаслідок відсутності належного фінансування в Україні виникають різні моделі щодо вирішення цього питання. В 2000 р. голова Держкомкордону Б. Алексєнко заявив, що в інтересах держави необхідно пріоритетним напрямком охорони кордонів визнати північний схід, звідки йде головний (90%) потік неконтрольованої міграції. Більша частина нелегалів осі-

дає в країні, бо немає грошей на депортацію. Необхідно створити такі умови, щоб Європа захищала себе від мігрантів сама. Такий підхід домінує в Україні у 2000 р.: пропонується “відкрити” західний кордон, бо західні партнери фінансують лише організацію західного кордону. Отже, Україна та інші країни СНД страждають внаслідок створеної ситуації, бо переважно мігрують громадяни з південно-східної Азії через країни континенту та “осідають” на теренах України.

Четвертий етап (початок 2000 року – березень 2003 року) позначився переосмисленням концепції захисту кордону України. Здійснюються дослідні проекти, які розробляють шляхи ефективного розв'язання проблеми кордонів у контексті здійснення європейського вибору України. У 2001 р. здійснено аналітичний проект “Сприяння реалізації ефективної політики кордонів України”, в межах якого проведено два круглі столи: “Кордони Європи – кордони України: через спільні інтереси до спільної безпеки” (17.02.2001 р.) та “Кордони України в системі національних інтересів” (25.10.2001 р.).

В рамках створеного у 1992 р. “Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України” за підтримкою програми Freedom House “Партнерство за реформи в Україні” (за сприяння Агенції США з міжнародного розвитку (USAID) у 2001 р. розроблено проект “Сприяння реалізації ефективної політики кордонів України”, ініціатори якого виходили з визнання того, що кордони держави є не бар'єром між країною та зарубіжжям, а фактором інтеграції в міжнародну спільноту та реалізації інтересів громадян. У зв'язку з розширенням Євросоюзу західний кордон України може стати єдиною реально захищеною лінією на просторі від Владивостока до Лісабона. Це створює загрозу граничного ущільнення даного кордону як наслідок реалізації інтересів безпеки ЄС і, відповідно, остаточного розколу регіону Центрально-Східна Європа на залучену і вилучену з Європи частини.

Лейтмотивом проекту стала теза про принципову сумісність інтересів і цілей Європейського Союзу, країн – кандидатів до ЄС та України у процесі розвитку режимів міжнародних комунікацій у Європі.

Європейський Союз є консервативним у питанні захисту кордонів: як і раніше, сприяє укріпленню свого “східного” кордону – “західного” кордону України. На це вказує презентована у Брюсселі від

31 січня 2002 р. “Програма дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону і розвиток Прикордонних військ України до 2005 р.”, згідно з якою через програму Tacis Україні надано 15 млн. євро: 10 млн. євро – на оснащення контрольно-пропускного пункту Рава-Руська на україно-польській ділянці кордону і 5 млн. – на технічну допомогу на решті ділянок кордону. Оснащення пропускних пунктів і прикордонників України набагато відбувається за рахунок “західної” допомоги: Німеччина щороку виділяє 0,5 млн. євро на обладнання пунктів перетину українського кордону; у 2002 р. США передали українським прикордонникам допомогу на суму 495 млн. євро [14, с. 4].

Українська стратегія на цьому етапі реформування визначилася у переосмисленні ролі й місця Прикордонних військ України у здійсненні європейського вибору, у підготовці законодавчої бази з реорганізації Держкомкордону в правоохоронну структуру (з метою “зняття” образу “залізного муру”), завершення створення нової структури управлінь та охорони кордону.

Контрольно-охоронні заходи на східних та північно-східних кордонах стали пріоритетними в планах охорони держави. У квітні 2002 року РНБОУ розглянуло питання “Про зміцнення безпеки державного кордону України в контексті боротьби з міжнародним тероризмом, нелегальною міграцією та наркоторгівлею”. Згодом у 2002 році сформовано Північний напрям ПВУ [15]. Здійснено делімітацію кордону на 33% від загальної протяжності, із неї на 100% – кордону з Білоруссю. 29.01.2003 р. відбулася церемонія підписання “Положення про демаркацію кордону між Україною та Молдовою”. Того ж дня підписано Договір між Україною та РФ про україно-російський державний кордон (Делімітація сухопутної ділянки кордону).

П'ятий етап (з березня 2003 року і дотепер): поетапне реформування Прикордонних військ України у Державну Прикордонну Службу України, трансформування прикордонного відомства із виключно військової структури до правоохоронного органу спеціального призначення. Реформування Прикордонних військ запроваджено “Програмою дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ України, на період до 2005 р.”, яка затверджена Указом Президента від 16.11.2000 р. На виконання Програми 03.04.2003 р. Держкомітетом прийнято Закон

“Про Державну прикордонну службу України”, який набув чинності 01.08.2003 р.

Етапним моментом реформування стало встановлення чисельності Прикордонних військ України у кількості 45.000 та збільшення її до 50.000 осіб на 30.12.2004 р. [16, с. 13], визначення регіональних органів управління Державної Прикордонної Служби.

Регіональними органами управління Прикордонних військ України є напрями Прикордонних військ України. Так, *Східне регіональне управління* ДПС України, створене в 1992 р., здійснює охорону кордонів Донецької, Луганської, Харківської, Сумської областей. Довжина ділянки, що охороняється, складає 1888,5 км.

Північне регіональне управління ДПС, що дислоковане у м. Житомирі, створено на підставі директиви Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону України від 9 липня 2002 року з метою упорядкування розподілу меж відповідальності і дійсних найменувань регіональних органів управління на україно-білоруській, україно-російській ділянках. Північне регіональне управління здійснює повноваження на території 5 областей – Чернігівської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської, охороняючи ділянку державного кордону протяжністю 1268,2 км, у тому числі з: Російською Федерацією – 163,2 км; Республікою Білоруссю – 1105,0 км.

На *Західне регіональне управління* Державної Прикордонної Служби України, керівна ланка якого дислокована у м. Львові, покладено завдання з охорони західної ділянки кордону України. Західне управління здійснює повноваження на території 5 областей: Волинської, Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької, охороняючи ділянку державного кордону з 5 країнами загальною довжиною 1384,5 км, в тому числі з: Республікою Польща – 542,3 км; Словацькою Республікою – 98,5 км; Угорською Республікою – 135,1 км; Республікою Румунія – 438,6 км; Республікою Молдова – 170 км.

Південне регіональне управління ДПС України, керівна ланка якого дислокована у м. Одесі, охороняє південні ділянки державного кордону України та виключної (морської) економічної зони. Оперативно-службову діяльність органи охорони кордону Південного регіонального управління здійснюють на території 4 областей – Вінницької, Одеської, Миколаївської та

Херсонської, охороняючи ділянку державного кордону загальною протяжністю 1915,993 км, у тому числі з: Республікою Молдовою – 1018,6 км; Республікою Румунією – 181,093 км. Сухопутна ділянка державного рубежу становить 769,9 км, річкова – 406,893 км, морська – 716,3 км, озерна – 22,9 км.

Азово-Чорноморське регіональне управління створено 16.03.2000 р. Ділянка державного кордону, підпорядкована Азово-Чорноморському регіональному управлінню, становить по морю – 461 миль (857 км), вздовж узбережжя – 1680,5 км, площа виключної (морської) економічної зони – 54700 км.

Отже, прикордонне відомство України може виявитися найбільш реформованою силовою структурою країни, принаймні, кордон в Україні стає першою оборонною проблемою, а Державна Прикордонна Служба – першим силовим відомством, що реформоване в процесі виконання Стратегії інтеграції України до ЄС.

За новою реформою, орієнтовний обсяг вкладень у вирішення прикордонних питань складає приблизно 200 млн. євро. Проте, поки що, витрати безпосередньо на охорону Держкомкордону мають скоротитися у 2004 р. майже удвічі порівняно з 2002 р.: із нинішніх 74 млн. грн. до 42 млн. грн. [17, с. 15]. Тенденція щодо зменшення фінансування залишається сталою, в той час як укріплення західних кордонів України, що відбувається внаслідок матеріально-технічної допомоги країн ЄС, не вирішує актуальне для України питання нелегальної міграції, тобто питання матеріально-технічного забезпечення охорони північно-східного кордону України, що визнане пріоритетним в планах охорони держави ще у 2001 р.

Література

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 40. – С. 41-42.
2. Бондар А.Л., Бурак А.Л. Забезпечення договірно-правового оформлення державного кордону України // Вісн. геодезії та картографії. – 2001. – № 3(22).
3. Чернов П.В. Россия: этногеополитические основы государственности. – М.: Вост. лит-ра; РАН, 1999.
4. Пендзівол А. Долання кордонів // www.ji.magazine.lviv.ua.
5. Протокол о рассмотрении вопроса об обустройстве вновь образованных государственных границ государств – участников СНГ “Угода про Статус прикордонних військ СНД” // Российская газета. – 1992. – 25 марта.
6. “Угода про охорону державних кордонів і морських економічних зон держав – учасників СНД” від 20.03.1992 р. // Российская газета. – 1992. – 25 марта. – С. 2.
7. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М.: Межд. отн-я, 2001. – С. 288.
8. О соглашениях о безвизовом передвижении граждан государств СНГ по территории его участников // Дипломатический вестник. – 2000. – № 9 (сент.). – С. 76.

Проте нелегальна міграція та контрабандне перевезення людей є проблемою не тільки України, а всього регіону. Бо зі створенням ЄС, що охоплює найбільш розвинуті країни континенту, кількість міграцій зросла і охоплює понад 4 млн. осіб. А найбільш привабливою для проникнення на Захід є українсько-словацька та українсько-угорська ділянки кордону, де затримується понад 70% від загальної кількості мігрантів. За експертними оцінками, транзитних нелегалів на території Закарпаття нараховується понад 270 тис. осіб. Така кількість дає підставу називати Україну країною нелегальних іммігрантів.

Отже, атрибутом незалежності та елементом національного суверенітету держав став державний кордон, який встановився на колишніх адміністративних кордонах СРСР. Процес оформлення державного кордону України зіткнувся не лише з фактичною відсутністю делімітації та демаркації колишніх “внутрішніх” кордонів, але й з питанням концептуальної зміни прикордонної охорони.

Відтак, державотворення України залишається надто уразливим процесом, на що вказує стан оформлення українських кордонів; вони залишаються його незавершеною ланкою. П’ять етапів у реформуванні прикордонної політики свідчать, що політика кордонів є одним із елементів, пов’язує зовнішню та внутрішню політику держави і має виключну суспільну значущість. Безпека кордонів є чинником загальної безпеки, значущість якого у перспективі буде зростати. Сенсом і метою ефективної прикордонної політики є забезпечення включення України в систему регіональних та глобальних зв’язків та комунікацій при гарантуванні інтересів, безпеки громадян та забезпеченні прав людини.

9. Закон України “Про правонаступництво України” від 12.09.1991 р. // ВВР. – 1991. – № 46. – С. 617.
10. Закон “Про державний кордон України” від 04.11.1991 р. // ВВР. – 1992. – № 2. – С. 5.
11. Закон “Про оборону України” від 04.11.1991 р. / В ред. від 05.10.2000 р. // ВВР. – 2000. – № 49.
12. Закон “Про прикордонні війська України” від 04.11.1991 р. // ВВР. – 1992. – № 2. – С. 7. Із змінами від 07.03.2002 // ВВР. – 2002. – № 33.
13. Гордєєв І. Внутрішній контекст нарощування прикордонних м’язів // Дзеркало тижня. – 2002. – № 45 (23 листопада).
14. Так само.
15. Офіційний сайт Прикордонної Служби України // www.pvu.gov.ua/npa.htm.
16. Закон “Про чисельність Збройних Сил України на 2000-2005 роки” // ВВР. – 2001. – № 4. – С. 13.
17. Руснак І. У процесі воєнної реформи. Стратегічні завдання поступової інтеграції в НАТО: практичний вимір // Політика і час. – 2003. – № 11. – С. 9-14.